

Ljubica Milosavljević¹Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

UPRAVLJANJE VREMENOM I NJEGOVO VREDNOVANJE STARIJIH PRIPADNIKA DRUŠTVA ZAVISNIH OD BRIGE I POMOĆI DRUGIH²

Apstrakt: Zadatak ovoga rada bio je pokušaj da se istraže načini na koje stariji članovi društva, zavisni od svakodnevne brige i pomoći drugih, upravljaju vremenom i kako ga sve vrednuju. Kao ključni kriterijum za definisanje starosti uzeta je pripadnost ispitanika kategoriji penzionisanih lica. Na osnovu njihovih odgovora uočeno je produblјivanje problema označenog kao paradoks vremena, koji podrazumeva pojavu viška vremena u svakodnevici, suprotstavljenog doživljaju limitiranosti ljudskog veka. Ovaj paradoks uticao je na pojavu bujanja slobodnog vremena lišenog smisla, tj. *mrtvog vremena*. Preovlađivanje vremena bez smisla vodilo je gubljenju ključnih karakteristika slobodnog vremena, čime ono prestaje da postoji kod odabrane kategorije ispitanika.

Ključne reči: Starost, upravlјenje vremenom, mrtvo vreme, slobodno vreme, zavisnost.

Uvod

Rad predstavlјa pokušaj da se zaokruži proučavanje načina na koje stariji pripadnici društva upravljaju vlastitim vremenom i kako ga sve vrednuju. Istraživanje koje će biti predstavljeno deo je šireg istraživanja čiji su rezultati prezentovani u naučnom radu objavlјenom u časopisu *Antropologija* (Milosavljević 2011, 143-159). Pomenuti prezentovani rezultati odnosili su se na kategoriju samostalnih, aktivnih i po različitim kriterijumima nezavisnih penzionisanih osoba, dok će na ovom mestu biti predstavlјeni rezultati i zaključci onog dela šire studije koji se odnosi na starije pripadnike društva zavisne o brizi i pomoći drugih. Upravo ova razlika između dve kategorije ispitanika,

¹ ljmilosa@f.bg.ac.rs

² Rad je rezultat rada na projektu *Antropološko proučavanje Srbije: Od kulturnog nasleđa do modernog društva* br. 177035, koji u potpunosti finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku RS.

koja se često previđa, jeste jedna od ključnih tačaka od koje bi valjalo otpočeti proučavanje načina življenja starijih osoba, pa i one koje se odnose na utrošak i vrednovanje vremena.

Prethodno objavljeni rad može, između ostalog, poslužiti za okvirno upoznavanje sa fenomenom demografskog starenja, definicijama starosti i starenja iz gerontološke perspektive, mestom koje naučni problemi vezani za starost imaju u antropologiji... (Milosavljević 2011, 143-146) Međutim, za ovaj rad, od suštinskog značaja jeste preuzimanje kriterijuma za definisanje pojedinca kao starog pripadnika društva, a to je okolnost njegovog izlaska iz aktivne sfere rada. Razlog zbog kojeg je odlazak u starosnu penziju uzet kao kriterijum za definisanje starosti, označen kao onaj od suštinskog značaja, jeste činjenica da se gerontološko određenje starosti³ najčešće ne poklapa sa ovom prelomnom tačkom u životu svakog zaposlenog pojedinca, za koju Senka Kovač u studiji o starim Beograđanima podseća da je možda i jedna od najtežih (Kovač 2010). Proučavanje starosti kao sociokulturne kategorije, na način na koji to čini antropologija, upravo, vodi razumevanju ovog slojevitog problema. Iskoračkom iz biološkog okvira moguće je uviđanje jednog drugačijeg procesa od onog biološkog, zahvaljujući čemu starost treba razumeti kao: "Proces oblikovan sociokulturnim ambijentom u kojem se javlja, i... sve navedene promene valja posmatrati u skladu sa njim" (Milosavljević 2011, 144). Ovo, naravno, ne znači odustajanje od uvažavanja svega što pripada biološkom u životu ostarele osobe. Dva su razloga za to. Prvi se odnosi na to se biološke karakteristike vezane za starost nesumnjivo reflektuju na načine na koje društvo definiše i vrednuje poslednje razdoblje u životu čoveka, time aktivno učestvujući u njegovoj izolaciji i doprinoseći njegovoj samoizolaciji. Drugi razlog je takođe u vezi sa izolacijom, ali ovoga puta kao rezultatom realne telesne nesposobnosti da se bude uključenim u javnu sferu, na čemu će i biti građeno težište ovoga rada kroz analizu upotrebe i vrednovanja utrošenog vremena.

Dalje postavljenije pitanja zbog čega je određenje starosti važno vezivati za odlazak u penziju i da li razlika od nekoliko godina, koliko je najčešće ne poklapanje gerontološkog i ovde utvrđenog kriterijuma za definisanje starosti, vodi značajno drugačijim ishodištima, čini se suvišnim ako se u prvi plan stave mnogostruke promene u načinu života sa kojima se neminovno susreću pojedinci nakon isključivanja iz sfere rada. Ove promene, među kojima je najuočljivija ona koja se odnosi na redukovanje ili potpuno gubljenje socijalnih veza, obavezno bivaju praćene i promenom načina na koji sredina definiše svog starijeg pripadnika, kao i promenom načina na koji on definiše sebe. Apostrofirane promene, zbog svega navedenog, jasno je da "... dovode probleme penzionisanja i starenja u istu ravan, dodatno ih produbljuju, a broj onih koji se sa njima susreću povećavaju." (Milosavljević 2011, 144)

³ Navršavanjem šezdeset pete godine.

Zadatak ove studije, između ostalog, jeste i pokušaj da naglase razlike koje nastaju u kvalitetu života starijih pripadnika društva nakon ovog početnog perioda, a koje su rezultat različitih faktora, o čemu će biti reči. Odlazak u starosnu penziju samo je međa u vremenu od koje možemo posmatrati i analizirati proces promena usled kojih otpočinje manje ili više uspešna borba za prilagođavanje. Ova borba u stručnoj literaturi biva ocenjana kao teška, budući da se penzionisanje neretko izjednačava sa zastarelošću, tj. staromodnošću i u smislu društvenog funkcionisanja, ali i u smislu individualne samopercepcije (Darley, Jr 1975, 219).

Pored toga, valjalo bi imati u vidu i domaću ideološku retoriku koja je penzionere nakon Drugog svetskog rata označavala kao tzv. radne ljude⁴. Svrstavanje starijih penzionisanih lica u "omiljenu" kategoriju ondašnjeg društva uticalo je na formiranje doživljaja gotovo neraskidive veze između radno aktivnog i penzionerskog perioda života, što je moguće i danas pratiti u shvatanjima⁵ najstarijih, iako se ovi periodi suštinski veoma razlikuju. Promenjene prilike u društvu, međutim, nužno su se odrazile i na najstarije.

Cilj istraživanja

Izradi ove studije pristupilo se sa ciljem boljeg upoznavanja sa načinima na koje stariji pripadnici društva upravljaju vremenom i sa načinima na koje ga vrednuju, a naročito sa ciljem upoznavanja sa svojevrsnim paradoksom koji nastupa protokom vremena u njihovom životu⁶. Ono o čemu je reč svodi se na tvrdnju da:

"Prolaznost i ograničenost ljudskog veka defenišu starost kao poslednju etapu postojanja svakog pojedinca. Neumitnost suočavanja sa konačnim ishodom, čini da preostalo vreme u životu starijih pripadnika društva bude definirano kao ograničeno i predvidljivo⁷. Sa druge strane, čini se da se pred starim ljudima, onako kako ih definiše društvo, otvara 'bezdan' nepopunjenog vremena." (Milosavljević 2011, 144-145)

Razlike koje se odnose na vrednovanje vremena i njegovog upravljanja od strane ispitanika, pri čemu jedni tvore kategoriju samostalnih, nezavisnih i aktivnih osoba⁸, dok drugi, suprotno njima, čine kategoriju zavisnih od pomoći i

⁴ Primeri ovog izrazito nategnutog izjednačavanja mogu se naći u monografiji objavljivanoj povodom jedne od godišnjica Saveza penzionera SR Srbije (Vučković 1980).

⁵ Prevažodno kroz osećaj deprivacije određenih prava i poštovanja.

⁶ Što je bio slučaj pomenutog šireg istraživanja.

⁷ Pa, čak i kao ono čije je okončanje moguće svakog momenta.

⁸ O rezultatima vezanim za pvu kategoriju ispitanika biće više reči.

brige drugih, vodiće potpunijem razumevanju uočenog paradoksa u kojem su suprotstavljene dve perspektive. U jednoj, vreme se doživljava kao limitirano i u svakom momentu potencijalno iscrpljeno, dok se u drugoj vidi kao nepregledno i nesavladivo. Pojava viška u klimi deficita, kao i razlozi za nastanak ovog fenomena, postavljeni su kao jedan od centralnih zadataka šire studije, pri čemu ovi viškovi mogu biti shvaćeni i kao slobodno vreme⁹. Rezultati prezentovani na ovom mestu biće skoncentrisani prevashodno na produblјivanje uočenog problema, a koji je najočitiji kod starijih pojedinaca zavisnih od brige i pomoći drugih. Reč je, naime, o bujanju *mrtvog vremena*, onako kako Božović naziva slobodno vreme bez smisla (Božović 1997, 13-20), odnosno o bujanju ugrožavajućeg vremena, kako ga valja razumeti u slučaju odabrane kategorije ispitanika. Zbog svega navedenog, čini se opravdanim odustajanje od pozicioniranja ovog pojma pod pojam šireg opsega, kakav je pojam slobodnog vremena, pogotovo ne na način na koji se ono shvata kada postoji čvrsta struktura preraspodele vremena, kao što je to slučaj kod zaposlenih ili onih koji su u sistemu obrazovanja.

Važno je, međutim, podsetiti da je određenje slobodnog vremena i ranije bio izazov za nauku, tim pre što su se pojedini pojmovi preklapali i zamenjivali, poput pojmova "slobodno vreme", "oslobođeno vreme" i "dokolica". Tako, Fridman razlikuje slobodno i oslobođeno vreme, pri čemu je oslobođeno vreme celokupno vreme izvan obaveznog rada, ograničeno egzistencijalnim problemima i drugim ograničenjima... Nasuprot njemu nalazi se slobodno vreme, koje Fridman označava kao vremenski interval u kojem pojedinac nema obaveza i koji je kao takav pogodan za razvoj i pokušaj kreativnog izražavanja, po principu ličnog izbora, za šta su važni preduslovi sredstva i sposobnosti (Friedmann 1960, 556, prema Božović 1997, 20-21).

Odnos između oslobođenog i slobodnog vremena, kod starijih pripadnika društva opšte uzev, uslovljen je brojnim razlikama koje uočavamo među njima, poput onih koje se odnose na: nivo obrazovanja, rodnu, stalešku, profesionalnu pripadnost, zdravstveno stanje, razliku prema poreklu, prema pripadanju urbanom ili ruralnom okruženju... Gerontološka literatura, sa druge strane, uvažava jednu drugu osnovu po kojoj razlikuje ostarele pripadnike društva. Reč je o jednostavnom razlikovanju, baziranom na navršenim godinama, prema kojima se izdvajaju tri faze. Prva podrazumeva tzv. ranu starost, kojoj pripadaju "mladi stari" i traje od šezdeset pete do sedamdesete godine. Sledeća faza označena je kao ona u koju spadaju prosečno stari ili samo "stari", tj. oni između sedamdeset jedne i osamdeset pet godina. Treća faza obuhvata pozniju starost od navršene osamdeset šeste godine, odnosno od trenutka kada "stari" postanu "stari-stari" (Sumrak 2010, 45). Navedena klasifikacija starijih pripadnika društva, onako kako ga savremena gerontologija određuje, jasno

⁹ Ukoliko je reč o samostalnim i aktivnim licima.

je, neće biti od koristi za ovo istraživanje. Fokus ovog rada biće skoncentrisan na osobe koje u svakodnevnom životu zavise od brige i pomoći drugih, nasuprot onima koje nisu u poziciji zavisnosti, čime je biološka komponenta donekle uvažena, tj. u onoj meri u kojoj se njena potrošenost direktno reflektuje na način na koji stara osoba upravlja vremenom i na način na koji ga vrednuje.

Ovako uvedena relacija telo–vreme, pri čemu je pažnja skoncentrisana na telo koje je prestalo da "sluša" i kojim je izrazite teško ili nemoguće služiti se, imaće direktne posledice na bujanje vremena koje je označeno kao mrtvo, ali će ukazati i na izrazitu važnost društvenih veza u starosti, čija redukovana ili potpuni prekid može ugroziti ne samo kvalitetno provođenje vremena, nego i elementarno održanje života, što će rad i pokazati.

Metodološki postupak

Grada je prikupljena u proleće 2008. godine¹⁰ metodom otvorenog upitnika. Vođenje razgovora bilo je uslovljeno, u prvom redu, zdravstvenim stanjem intervjuisanih osoba – ukupno njih četiri. Evidentna zdravstvena ograničenja, međutim, nisu bila prepreka za dobijanje relevantnih podataka za sprovođenje ovog dela istraživanja. Tome u prilog ide i činjenica da u pitanju bili psihički neizmenjeni sagovornici.

Pokušaj prevazilaženja ograničenja, izazvanog malim uzorkom, sastojao se u odabiru ispitanika koji među sobom ispoljavaju velike razlike, bez obzira na činjenicu što su objedinjeni problemom zavisnosti od okoline kao posledice telesne oronulosti. Upravo ta činjenica, kao i usamljenost, činila ih je voljnim za razgovor i za deljenje problema sa drugima, u ovom slučaju i sa osobom koja ih je intervjuisala.

Profil ispitanika

Istraživanjem je obuhvaćeno četiri osobe – dva muškarca i dve žene – koje će biti navođene prema bračnom statusu i tome da li žive u nekom od domova namenjenih brizi o starim licima. Detaljniji opis situacije u kojoj žive ispitanici nameće se kao nužan iz dva razloga. Prvi se odnosi na činjenicu da baratamo malim uzorkom, a drugi na to da je reč o izvesnim razlikama u stilu i kvalitetu života ispitanika, bez obzira na njihovu zavisnost, zahvaljujući čemu će biti moguće pokazati da je izjednačavanje starijih lica ugrožavajuće ne samo za stare, nego i za razumevanje odabranog problema.

¹⁰ U sklopu šireg istraživanje koje je, pored relacije telo-vreme, bilo bazirano i na relaciji telo-okruženje.

Jedna od ispitanica u penziji je bila više od trideset godina¹¹. Posle muževljeve smrti, sa kojim nije imala dece, brigu o njoj preuzela je najpre starija sestra, a potom i sestričina. Usled pogoršanja zdravstvenog stanja, ispitanica biva smeštena¹² u dom za stara i nesposobna lica pre više od tri godine. Period privikavanja na promenjene uslove života za nju je bio veoma težak¹³, ali posle poboljšanja zdravstvenog stanja uspeva da prepozna i izvesne prednosti življenja u domu. Primala je posete jednom nedeljno.

Druga ispitanica ima osamdeset tri godine. U trenutku kada je vođen razgovor živela je godinu dana u domu na Bežanijskoj kosi. Udovica je preko četrdeset godina i donedavno je živela sa ćerkom, zetom i dvoje unučadi. Penziju je ostvarila radeći kao činovnica u opštini. Posle muževljeve smrti počela je da oseća zavisnost od prisustva drugih ljudi koje nije bilo praćeno lošim zdravstvenim stanjem, nego osećajem usamljenosti¹⁴. Kako sama kaže, postala je veliki teret ćerkinoj porodici i povod mnogim svađama u kući. Pristala je da ode u dom, nakon višegodišnjeg ubeđivanja, i noćekivano otkrila da je "život lep". Zdravstveno stanje joj se popravilo i ne oseća tegobe neuobičajene za njene godine. U domu je upoznala i čoveka sa kojim je otpočela emotivnu vezu. To u početku nije saopštavala članovima porodice na koje je, zbog smeštanja u dom, bila ljuta. Ti odnosi sada su popravljani.

Treći ispitanik čitavog veka radio je kao bravar u Pirotu. Ostao je udovac pre više od dvadeset godina i od tada je živio sam. Vremenom je postajao sve manje pokretan. Kada se njegovo zdravstveno stanje pogoršalo, do te mere da nije mogao da izađe iz kuće, u Pirot se iz Beograda vraća njegova ćerka, takođe penzionerka. Sa njom je živio šest meseci i naposljetku su se dogovorili da se ona vrati svojoj kući, a da njega smesti u neki od beogradskih domova. U domu na Karaburmi živi već tri godine. Ispitanik nije srećan zbog toga što mora da živi u "neprirodnoj" zajednici sa mnogo ljudi koje ne poznaje, ali potpuno shvata poziciju svoje dece i prihvata život u domu kao neminovnost.

Četvrti ispitanik, iako najmlađi i još u sedamdesetim godinama, najlošijeg je zdravstvenog stanja. Posle prvog moždanog udara, pre više od dvadeset godina, odlazi u penziju sa mesta konstruktora peći u jednoj čačanskoj fabrici. Potom sledi drugi udar, a njegovo zdravstveno stanje krajnje se pogoršalo pre četiri godine kada je operisao aneurizmu na aorti. Nakon prve, usledile su još četiri te-

¹¹ Reč je o ispitanici koja je u međuvremenu preminula.

¹² Važno je napomenuti da niko od ispitanika ne pominje dobrovoljni odlazak u dom, nego da se o tome govori kao o odvođenju, smeštanju...

¹³ U početku, ispitanica je bila smeštena u prizemlju, gde su boravili muškarci i žene sa izmenjenim psihičkim statusom. Jednom prilikom ispitanica je bila povređena kada je štićenik doma posekao po ruci. Nakon toga biva prebačena na drugo odeljenje.

¹⁴ Nije želela da ostaje sama kod kuće ili da putuje bez pratnje.

ške operacije, a šesta je obavljena krajem aprila 2008. godine. Razgovor sa njim napravljen je neposredno pre poslednje operacije.

Etnografska građa

Pitanje koje se odnosilo na načine na koje ispitanici provode vreme suočava nas sa posledicama koje su u direktnoj vezi sa starenjem kao biološkim procesom, a koje su se odrazile na njihovo zdravstveno stanje i ograničavanje kretanja i/ili prostora u kojem se kreću. Samo jedna ispitanica tako je u mogućnosti da navede izvesne aktivnosti u svakodnevi, poput organizovanja kviza u domu, igranja karata, druženja, pružanja pomoći drugim stanarima doma, ako se za tim ukaže potreba, pevanje u horu... Druga ispitanica navodi da, zbog toga što se teško kreće, najveći deo dana provodi ležeći, a da bi volela kada bi mogla da gleda televiziju. Međutim, ova vrsta zadovoljstva nije joj dostupna, jer se televizor nalazio na spratu iznad njene sobe. Ispitanik koji živi u domu navodi da je čitav život morao da izmeni jer su ga noge "izdale". Kod njega je najuočljiviji problem suživota sa drugima "jer ne voli da se meša", a vreme, mahom, provodi čitajući novine i gledajući televiziju. Ispitaniku koji je vezan za postelju, telo diktira sve:

Uzimanje terapije, hrane, raspored lekara i sestara koje dolaze u kućne posete... jedine su stvari koje mi se dešavaju i sve je podređeno ustaljenom redu – svakoga dana ispočetka. Kad svi odu, tada razmišljam o operaciji koja me čeka. Nije me strah, jer nemam šta da izgubim, ali osećam da sam sam.

Ovaj ispitanik je, ujedno, i jedini koji ne može da nađe nijednu prednost ovog vremena, u odnosu na prethodna. Drugi ispitanik navodi da mu je sada lakše da viđa decu i unuke, dok jedna od ispitanica navodi da se oseća sigurnije nego dok je živela sama. Ispitanica koja je ranije živela sa ćerkom i njenom porodicom navodi da više nikome nije na teretu i dodaje:

Još jedna stvar je veoma važna. Sada mogu nekome da se požalim kada mi nešto fali i da me taj neko razume. Više nisam toliko usamljena. Imam sa kim da provedem vreme koje mi je ostalo.

Pitanje koje se odnosilo na utrošak slobodnog vremena¹⁵ dalo je potvrdu pretpostavci da se kod ove kategorije ispitanika gubi njegovo jasno određenje,

¹⁵ Već je bilo reči o tome da je preovlađujuće vreme kod ove kategorije ispitanika ono koje nazivamo mrtvim, ali u radu će biti zadržana i termin slobodno vreme, onako kako se on nalazio u upitniku otvorenog tipa, jer je jedan od ciljeva ovog rada bio skoncentrisan na pokušaj davanja odgovora na pitanje da li slobodnog vremena, i u kojoj meri, ima u životu od pomoći i brige zavisnih starijih.

ali jedna od ispitanica, ipak, uspeva da ga omeđi. Za nju je slobodno vreme ono vreme kad posle svih aktivnosti u domu ode u park da "popriča sa ljudima".

Vreme koje provode brinući o telu nije dugo. Za one koji još mogu da se staraju o sebi briga se svodi na redovno uzimanje terapije. Oni drugi, kojima je pomoć potrebna, brigu o telu ne doživljavaju kao utrošak vlastitog vremena, nego kao angažovanje drugih kojima je to ili profesija ili izraz porodične, tj. supružničke solidarnosti.

Razgovor je, delom, bio usmeren i na to koliko se aktuelni period života razlikuje od onog kada su ispitanici bili radno aktivni, ali i od onog perioda koji je usledio nakon penzije, a pre dolaska u dom ili suočavanja sa ozbiljnim telesnim ograničenjima usled lošeg zdravstvenog stanja. Svi se slažu da su razlike ogromne. Bivši zanatlija kaže:

*Čitavog života sam radio. Poslednjih godina manje, ali nikada nisam doko-
ličario¹⁶ kao sada u domu. Sve se promenilo. Sve je gotovo.*

Drugi ispitanik takođe ističe velike razlike:

*Voleo sam svoj posao. Posle radnog vremena mogao sam da radim šta sam
želeo, a danas ne mogu ništa. Nekada sam bio čovek, a sada ne znam šta sam.
Danas još jedino mogu da gledam televiziju i da menjam kanale daljinskim
upravljačem. To je sve.*

Ispitanica koja je rano ostala udovica sa nostalgijom se sećala vremena kada je mogla da čita i da putuje sa mužem, ali ističe da nije volela one godine kada je bila sama, iako je tada bila mnogo mlađa nego sada.

Jedini optimističan odgovor ostavljen je za kraj:

*Sve je mnogo drugačije, ali ja nisam nesrećna. Sada sam na pravom mestu
i nikome nisam na teretu. Možda zvuči čudno, ali sada sam slobodna i želela
bih da ovo potraje. Najteže mi je bilo ono vreme kada sam, činjenicom da sam
živa, bila problem za čerku i njenu porodicu. Sreća je da mogu da platim ono
što mi je potrebno i da više niko nema problema – ni ja, ni moji bližnji. Ovde
sam upoznala i srodnu dušu i otkrila da je život lep...*

Analiza dobijenih odgovora

Stanje telesnog zdravlja, kod ove kategorije ispitanika, igra bazičnu ulogu u strukturi njihove svakodnevice. Fizička ograničenost ključna je za razumevanje zbog čega je kod ovih ispitanika došlo do gubljenja pojma o slobodnom

¹⁶ Ispitanik dokolicu izjednačava sa neprihvatljivim besposličarenjem, za razliku od nauke koje je razume kao vreme koje ima potencijal za kreativni izraz pojedinca.

vremenu. Njihovo vreme, usled telesne sputanosti, gotovo da nije ispunjeno aktivnostima koje bi pripadale ili oslobođenom vremenu sa jedne strane, ili slobodnom sa druge. Kod ove kategorije ispitanika jasno je da je došlo do ostvarenja potpune suprotnosti od faze radne angažovanosti, pa i od prelazne faze nakon penzionisanja.

Samo jedna ispitanica navodi konkretne aktivnosti u kojima provodi vreme u domu i ona je istovremeno jedina koja uspeva da odgovori na pitanje šta je za nju slobodno vreme. Ona ga definiše kao ono vreme koje, nakon domskih aktivnosti, provede u parku u razgovoru sa ljudima. Na ovaj način dobijamo definiciju slobodnog vremena od strane konkretne osobe, ali koja je do te mere ogoljena i svedena da teško može biti u relaciji sa nekom od definicija koje nalazimo u nauci.

Za druge ispitanike vreme je teret – prostor u koji se uvlače samoća i strahovi. Njihovo vreme ne može se smatrati slobodnim, budući da su lišeni svakog izbora u odlučivanju na koji će ga način provoditi, a i zadovoljstva sa tim u vezi. To, naravno, ne znači da je reč o ljudima bez želja ili o ljudima koji ne bi mogli ostvariti potencijal zadovoljenja želja i/ili potreba. O tome jasno svedoči odgovor ispitanice koja kaže da bi volela kada bi vreme mogla da provodi u gledanju televizije. Međutim, ono što bi makar donekle zadovoljilo potrebe jednog ispitanika, nije dovoljno za zadovoljenje potrebe drugog, što vidimo na primeru muškarca vezanog za postelju kome je gledanje televizije dostupno, ali ne i dovoljno. Sve navedeno pre ukazuje na to da više ne možemo govoriti samo o viškovima slobodnog vremena, nego o preovlađivanju vremena bez smisla, tj. mrtvog vremena (Božović 1997). Međutim, za razliku od vremena lišenog smisla koje pronalazimo kod samostalnih i aktivnih lica, bez obzira na dob, mrtvo vreme kod ispitanika zavisnih od brige i pomoći drugih javlja se kao nametnuto; kao ono vreme koje je nemoguće "ubiti", ma koliko ga malo preostalo za budućnost. Upravo ovo čini ostvarenje paradoksa vremena potpunim i razlog zbog kojeg ga više ne označavamo kao "paradoks slobodnog vremena", koji se javlja kod aktivnih i samostalnih ispitanika (Milosavljević 2011). Međutim, fizička sputanost igra ključnu ulogu samo kada govorimo o okruženju u kojem se ispitanici nalaze¹⁷. Ovo, drugim rečima, znači da način na koji provode vreme ne mora nužno biti lišen svakog smisla, budući da je reč o psihički neizmenjenim osobama koje jasno ukazuju na svoje potrebe. Kada bi se oni koji su zaduženi da brinu o ovim ljudima, pre svega institucionalno, prema njima drukčije ophodili, bilo bi realno očekivati da se ponovno javi i slobodno vreme u njihovim životima, a koje:

¹⁷ Izuzetak čini muškarac sa kojim je napravljen razgovor nakon pet operaciju u očekivanju šeste. Njegova vezanost za krevet sprečava ga u aktivnostima, ali mu omogućava ono što druga ispitanica ne može, a to je gledanje televizije koja mu pomaže da ostane u kontaktu sa svetom i da prekrati vreme.

Po svom osnovnom značenju i smislu treba da ostane svojina čoveka, područje njegovih doživljavanja, raspoloženja i ostvarivanja slobodnih težnji, ono je po svojim funkcijama i mogućnostima korišćenja upućeno na određenu saradnju i pomoć društva, koje mora voditi računa ne samo o osiguranju slobodnog vremena nego i o stvaranju takvih društvenih faktora koji na raznovrsne načine pomažu, upućuju i omogućavaju korišćenje slobodnog vremena (Grandić 2009, 473).

Ovo naročito važi za one kategorije ljudi smeštene u specijalizovane ustanove za brigu ili nadzor. Način na koji Željko Krstić piše o provođenju slobodnog vremena kod zatvorenika valjevskog zatvora to jasno pokazuje i upućuje na to koliko su razlike između boravka u ova dva tipa ustanova minimalne:

Slobodno vreme u zatvoru je veoma bitan segment u radu sa osuđenim licima... To je ipak bolna tačka svih zatvora, jer sadržaji slobodnog vremena koje ispunjava Ustanova (dnevne novine, teretana, koncerti sl.) nisu dostupni svim osuđenimcima ravnomerno... U valjevskom zatvoru najveći je apsurd što osuđeni iz zatvorenih grupa imaju dostupnu zgradu Doma kulture i sve sadržaje u njoj, dok osuđeni iz otvorenog dela sa visokim tretmanom, imaju ograničene sadržaje i TV salu od manje od deset kvadrata. Zato se i dešava da osuđeni koji je dugo bio u zatvorenom delu i pređe u tzv. režiju, odbija radni zadatak, kako bi ga vratili ponovo na "krug" gde mu je bolje (Krstić 2010, 314).

Razlika između osuđenika i starih lica ovde se svodi na nemanje strategije koju bi ovi potonji mogli da preduzmu i dođu do zadovoljenja svojih potreba. Telesna komponenta, koja se direktno odrazila na smanjenu pokretljivost ili na njeno potpuno nestajanje, uz izostajanje adekvatnih sadržaja, čini se nepremostivom preprekom. To nas vodi zaključku da je nesmetana pokretljivost, upravo, jedan od najvažnijih preduslov za mogućnost upravljanja vremenom i zadržavanja "vlasništva" nad njim. Literatura koja se bavi starenjem i pokretljivošću, tj. mobilnošću, akcenat prevashodno stavlja na neophodnost dostupnosti prevoznih sredstava u poznoj dobi. Međutim, neki od odabranih ispitanika susreću se sa daleko većom ograničenošću, tj. nemogućnošću upotrebe vlastitog tela u cilju kretanja i napuštanja kreveta, sobe, sprata, kuće ili ustanove. Takva deprivacija predstavlja najveću prepreku kvalitetnijem utrošku vremena, dok sa druge strane otvara nepregledan prostor za produženje sadašnjice, do "unedogled".

Zbog svega navedenog, kao jedan od najvažnijih zaključaka nameće se, upravo, važnost pokretljivosti starih lica, koja je u direktnoj vezi sa zdravstvenim statusom, ali i sa okruženjem u kojem živi pojedinac. Mogućnost kretanja vodi mogućnosti izbora. Među ispitanicima koji žive u domu, to ograničenje je najuočljivije. Kod dva od tri ispitanika, upravo fizička ograničenost sa jedne strane, ali i neadekvatna ponuda sadržaja sa druge strane, u slučaju dva ispitanika, vode situaciji nemanja izbora i stvaranja osećaja opredmećenja, što

dovodi do gubljenja jednog od glavnih preduslova za definisanje nekog vremena slobodnim, tj. vremenom koje je ispunjeno smislom. Samo jedna osoba u ovim okolnostima uspeva da zadovolji svoje potrebe za druženjem, aktivnošću, upražnjavanjem hobija, pre svega zahvaljujući povoljnom telesnom statusu. Ona je ujedno i jedina koja uspeva da zadrži slobodno vreme u "svojim rukama". Hobi i dokolica kod starijih pripadnika društva, međutim, ne smeju biti izjednačeni sa onim što pripadnici drugih dobnih kategorija doživljavaju kao slobodno vreme. Igranje karata, gledanje televizije, pevanje u horu, rekreacija u meri u kojoj je ona moguća, kuvanje, slikanje... za njih više ne predstavljaju slobodno vreme (Gagliardi, Spazzafumo and Marcellini 2007). Ove aktivnosti, i utrošak vremena na njih, postaju ključni segmenti svakodnevice, koji vremenom polako opadaju, kako se sužava telesni, ali i prostorni potencijal, sve dok ne dođe do potpunog gubljenja aktivnosti iz života starih ljudi zavisnih od tuđe brige i pomoći. Upravo, na ovaj način dolazi do otvaranja takozvanog "paradoksa vremena" u punom obimu, jer što je fizičko ograničenje veće i budućnost pred starima kraća, mogućnost da se kvalitetno utroši vreme u svakodnevici je manja, a paradoks očitiji. Vreme provedeno u prepustanju vlastitim mislima, ograničenost na krevet ili jednu prostoriju čini doživljaj protoka vremena izrazito dugim, a predviđanje budućnosti dramatičnim. Razlog ovome leži u činjenici koju apostrofira Piter Džast, a koja se odnosi na to da subjektivno vreme nije uniformno. Drugim rečima, to znači da sat vremena proveden u ležanju u krevetu iz kojeg se vide samo zidovi nije isto što i sat vremena provedenih u šetnji, primera radi, ili kako on navodi, jedan sat proveden u izvođenju rituala ili u komponovanju pesme nije isto što i sat proveden u spavanju (Just 1980, 111). Sva težina ove neuniformnosti doživljaja protoka vremena ispoljena je u slučaju ispitanika zavisnih od tuđe brige i pomoći. Sve ovo, jasno je, odražava se na razliku u kvalitetu življenja različitih kategorija starijih pripadnika društva, pri čemu je stepen zadovoljstva u direktnoj vezi sa ekonomskom obezbeđenošću, meri samopoštovanja i dobrim zdravstvenim statusom, kako je Elvud istakao baveći se potencijalnim popisom uslova neophodnih za zadovoljavajuć kvalitet života u starosti (Elwood 1972, 919). Poštovanje razlika, naročito onih koje ne mogu biti prevaziđene, poput razlika u zdravstvenom stanju, a koje su najočitije između onih kojima je potrebna svakodnevna briga i onih koji mogu bez nje, ključna je kada je reč o institucionalnim strategijama u planiranju štićeničkog vremena, u cilju obezbeđenja zadovoljavajućeg kvaliteta života, kao i kada se radi o proučavanju različitih stilova života kojima žive.

Domaća gerontološka literatura je takođe jasno ukazala na ovaj problem i kao najveće prepreke utrošku slobodnog vremena u starosti, pogotovo u institucionalnim okvirima, izdvojila je više faktora. Jedan od njih prevashodno se odnosi na nedovoljno obučeni ili zainteresovan kadar za pružanje pomoći štićenicima u cilju kvalitetnijeg utroška vremena. Zatim, organizovanje određe-

nih aktivnosti, za koje ljudi ili nisu zainteresovani ili su telesno onemogućeni da ih praktikuju, predstavlja samo zadovoljavanje forme, ali ne i izlaženje u susret potrebama koje su u direktnoj vezi sa tim kako ova kategorija ispitanika vrednuje preostalo vreme u životu, ali i sa tim kako poima budućnost. Domaćim specijalizovanim ustanovama za brigu o starima najčešće se na teret stavlja organizaciona i stručna neujednačenost, a koja je posledica toga što:

...mnoge ustanove u svom nazivu samo formalno nose naziv "Gerontološki centar" iako pri tom, sem domskog, nemaju druge oblike zaštite; ustanove su kadrovski nedovoljno opremljene, pa se ne može govoriti o multidisciplinarnom programu rada i njegovoj multidisciplinarnoj realizaciji; većina ustanova nema elementarne prostorne uslove za realizaciju određenih aktivnosti;... u većini ustanova se problemom realizacije programa u slobodno vremenu bave nestručna lica; ... "tretman programa korisnika" neretko je lišen prethodnog postupka ispitivanja preostalih sposobnosti, želja i sklonosti budućih stanara...; ... korisnik programa je najčešće objekat delovanja, a najmanje subjekt procesa; postojeći, važeći principi koji definišu izradu individualnih planova tretmana korisnika u domu najčešće za osnovu imaju medicinski pristup koji posmatra stanara kao bolesnika, što je potpuno pogrešno; ponuda sadržaja i aktivnosti ustanova je najčešće takva da onemogućava stanaru doma ostvarenje najbitnijeg principa, a to je princip slobodnog izbora; stanari doma su sve češće pasivni izvršioци ili konzumenti servisnih programa... Zato nije ni čudo što neki teoretičari koji se bave starenjem i starošću u kontekstu društvene – domske brige zaključuju: "Stanovnik doma je neaktivan, sveden na stvar i ubrzo postaje senilan..." (Mišić 2006, 146).

Iscrpno nabranje detektovanih problema jasno ukazuje na opredmećivanje ljudi, čiju potvrdu nalazimo i u odgovorima ispitanika. Reč je, između ostalog, i o tome da analizirani odgovori koji se odnose na vreme utrošeno na brigu o telu, ispitanici mahom ne doživljavaju kao vlastito. Ono je za njih pre vreme onih ljudi koji brinu o njima. Otudjenje od tela i vremena posvećenog njemu čini ih objektima u vlastitom životu. Isticanje potrebe da se nešto promeni gotovo je izlišno. Međutim, u vezi sa željenim potrebama nailazimo na najmanje dva problema. Prvi se odnosi na to da promene moraju biti konkretne i drastične, jer dostupnost: novina ili knjiga, gledanja televizije ili upražnjavanja hobija, iako služe tome da vreme prođe, ne mogu pružiti adekvatnu zaštitu ovoj kategoriji starih ljudi (Tissue 1970, 76). Prvi problem vodi nas drugom, tj. do već standardne slike starog čoveka kao onog koji mnogo košta, kao onog čije su potrebe u neravnoteži sa onim što sebi može priuštiti. Ukratko, starog pojedinca, sklonjenog iz javne sfere, društvo neretko definiše kao drugog i manje vrednog, skupog, a i time opasnog¹⁸. Nasuprot tome, uočava-

¹⁸ Sva ova određenja nastala su kao rezultat neumitne trošnosti telesnog materijala živih bića, dakle na temelju perspektive i svih pojedinaca.

mo i sve snažniji trend aktivacije koji je orijentisan ka starijoj populaciji, a koji je u direktnoj vezi sa naglašenom ekonomskom komponentom. Kada govorimo o aktivnostima, iz gerontološke perspektive, postoje značajne razlike među njima: kao fizičkog pokreta, kao potrage za svakodnevnim interesovanjima i kao društvene uključenosti. Jasno je da konkretnoj grupi ljudi nedostaju sve tri vrste aktivnosti, ali aktivacija kao strategija koju, dalje, navodi Kac upućuje na to da:

Većina gerontoloških i strateških diskursa pozicioniraju aktivnost kao "pozitivnu" nasuprot koje je "negativni" poredak snaga zavisnosti, bolesti i usamljenosti... Posebno, kao što neoliberalni zagovarači protiv socijalne pomoći stavljaju na dnevni red pokušaj da restrukturiraju zavisnost kroz nekritičku promociju pozitivne aktivnosti, oni takođe problematizuju telo i život starijih kao sklone zavisnosti i one "pod rizikom". Ovde nije reč samo o medicinskim i kulturološkim predstavama aktivne starosti koja je postala preovlađuju nego i o načinima na koje sve zavisna nezaposlena populacija – oni koji nisu u radnom odnosu, lica sa posebnim potrebama i penzionisani – postaju meta za "osposobljavanje" i "aktiviranje" državnih strategija. Pređašnje društvene tenzije između produktivnosti i neproduktivnosti bivaju zamenjene spektrom vrednovanja koji obuhvata aktivnost i neaktivnost. Ostati aktivan, kao izvor pokretljivosti i izbora u starijoj dobi, tako postaje borba u društvu gde je aktivnost postala panaceja za političko jadikovanje usled opadanja države blagostanja i upravljanje takozvanom rizičnom populacijom (Katz 2000).

Ovakav trend, jasno je, ne može postići programirane rezultate kod starijih pripadnika društva koji se od ostalih razlikuju upravo prema kriterijumu objektivne zavisnosti od pomoći i brige drugih, usled fizičke nesposobnosti da sebe zaštite od pozicije "tereta" za društvo i/ili okolinu i usled nesposobnosti da obavljaju radnje koje služe elementarnom održavanju života. Nepostizanje željenog cilja, onako kako ga postavlja društvo, neminovno se odražava i na to da njihovo vreme biva lišeno svakog smisla, a da začarani krug opstaje do završetka egzistencije.

Dalje, doživljaj i vrednovanje sadašnjeg vremena ispitanici najbolje ispoljavaju u paraleli koju prave sa vremenom kada su bili radno aktivni, dok ispitanice najdrastičniju razliku prave između onog perioda koje su provodile u svojim domovima posle penzionisanja i gubitka supružnika. Za njih je taj period bio veoma dug i težak, zahvaljujući čemu sada uspevaju da nađu izvesne prednosti uslova u kojima žive. Gubitak radne sposobnosti, pokazalo se, daleko teže doživljavaju muškarci, zbog čega vreme radne aktivnosti smatraju potpuno drugačijim od sadašnjeg i za njih najsrećnijim. Za razliku od muškaraca, žene daju prednost socijalnim vezama koje su uspele da uspostave u noj sredini čime na izvestan način kompenzuju socijalnu uključenost iz perioda radno aktivnog života.

Povlačenje paralela vodi nas još jednom zadatku ovog rada. Bilo je već reči da će od značaja biti poređenje načina na koje aktivni i samostalni ispitanici upravljaju vremenom i načina na koji ga vrednuju (Milosavljević 2011), sa načinima na koje to čine ispitanici zavisni od brige i pomoći drugih. Ovo poređenje nametnulo se kao potreba u cilju što boljeg označavanja ovog paradoksa. Dakle, kada je reč o razlikama između dve kategorije ispitanika, a koje se odnose na relaciju telo–vreme, tri su dominantne. Prva se odnosi na doživljaj budućnosti. Samostalni ispitanici nisu iskazali doživljaj limitiranosti vremena, dok zavisni, iskazima poput: "sve je gotovo", "volela bih da ovo potraje"... sugerišu da je doživljaj o vlastitom kraju sveprisutan. Druga razlika odnosi se na doživljaj prošlosti. Za obe kategorije ispitanika prošlost što je dalja to je idealnija, ali je zanimljivo da aktivni ispitanici daju prednost sadašnjem vremenu u odnosu na radno aktivno, dok zavisni ispitanici radni period doživljavaju kao najpotpuniji u životu, a period nakon toga, uglavnom, doživljavaju kao mučan, najpre zbog gubitka partnera, a onda i zbog otuđenja. Kao treća razlika u doživljaju vremena, a za ovaj rad i najznačajnija, pokazalo se njihovo poimanje slobodnog vremena. Za zavisne, ideja o njemu potpuno se izgubila, osim u jednom slučaju. Samostalni ispitanici, sa druge strane, zadržavaju određene kriterijume po kojima prave razliku u svakodnevicu, mada je i kod njih primetno lagano gubljenje jasnih međa u vremenu. Međutim, za razliku od zavisnih koji vreme sada doživljavaju kao dosađivanje i koje ponekad i sami izjednačavaju sa besmisлом, tj. onim što smo nazvali mrtvim vremenom, samostalni iz angažovanog slobodnog vremena uspevaju da izvuku zadovoljenje. Njihova prednost odnosi se na zadržavanje dobrog zdravstvenog statusa koji im dozvoljava da izlaze u susret vlastitim potrebama. Važan faktor, sa druge strane, predstavlja i to što su materijalno obezbeđeni, što olakšava uključivanje u zajednicu u kojoj žive. Na ovom mestu jasno je uočljiva Elvudova postavka o uslovima koji su neophodni za ostvarenje zadovoljavajućeg kvaliteta života u starosti, a koje nije nužno vezano za dubinu starosti, nego za dobro zdravstveno stanje, materijalnu obezbeđenost i meru samopoštovanja, koja često može biti sa tim u vezi. Dalje možemo zaključiti i da se slobodno vreme ne gubi kod svih pripadnika starije populacije, pogotovo ne kod aktivnih i samostalnih pojedinaca¹⁹, ali i to da proučavanje upotrebe i vrednovanja vremena kod onih koji su zavisni, takođe, ima svoje opravdanje. Ipak, proučavanja koja se tiču ovih naučnih problema uporno izostaju, o čemu svedoči sledeći navod:

...mnoge studije korišćenja vremena ili ne uključuju starije učesnike ili analiziraju podatke o svim ljudima koji su stariji od šezdeset pet godina kao jedinstve-

¹⁹ Mada je uočljivo da se gube jasne međe u vremenu koje bi razdvajale slobodno vreme od onog programiranog za izvršavanje obaveza.

nu grupu. Ovo limitira naše razumevanje procesa starenja i onemogućava "hvatanje" različitosti životnih stilova koji potencijalno postoje kod starije populacije. (Sargeant 1999, prema McKenna, Kieran and Liddle 2007, 274)

Isto važi i za domaću naučnu produkciju, koja najčešće gubi starog čoveka iz perspektive, kada je proučavanje upotrebe vremena u pitanju, dajući prednost proučavanju slobodnog vremena kod mladih, naročito adolescenata. Ostajanje izvan naučnog fokusa, ali i previđanje razlika koje su jasno pocrtane između starijih pripadnika društva izvor su produblјivanja problema sa kojima se svakodnevno susreću.

Završna razmatranja

Zadatak ovog rada bio je pokušaj da se prouče načini na koje stariji pripadnici društva, zavisni od brige i pomoći drugih, upravljaju vremenom u svakodnevici, kao i načini na koje ga vrednuju. Za potrebe ovog rada, kao ključni kriterijum određenja starosti uzeta je pripadnost ispitanika penzionisanoj kategoriji stanovništva. Pored toga, starost je sagledavana i kroz biološku komponentu, tj. kroz fizička ograničenja koja se odražavaju na probleme sa kojima se susreću stariji pripadnici društva.

Kao jedan od zaključaka rada, nametnula se potreba apostrofiranja razlika između različitih kategorija starih, iz kojih su proistekle i razlike u upravljanju vremenom i razlike u njegovom vrednovanju. Dobijeni podaci mahom su u skladu sa teorijskim koncepcijama i potvrđuju da su viškovi slobodnog vremena, kod odabrane kategorije ispitanika, transformisani u vreme bez smisla, tj. u mrtvo vreme. Razloge za pojavu označenog vremena, možemo tražiti u pomenutom fizičkom ograničenju, usled trošnosti biološkog materijala, i nemogućnosti pojedinaca da to promene, ali i u izostajanju organizovane brige da se taj problem ublaži u meri u kojoj je to moguće. Izostajanje zadovoljenja potrebe za provođenjem kvalitetnog vremena, neminovno je vodilo padu ukupnog kvaliteta života, što je rad i pokazao kroz ukazivanje na pojavu opredmećivanja ljudi i kroz doživljaj preostalog vremena kao, mahom, nedovoljno vrednog življenja. Idealizovanje prethodnih etapa života, pogotovo onih koje su bile vezane za njihovo prisustvo u sferi rada, pored nemogućnosti da se izdvoje aktivnosti koje bi pripadale bilo aktivnom bilo slobodnom vremenu, u punoj meri ukazuju na preovlađivanje vremena bez smisla, onako kako su ga i ispitanici definisali.

Jedan od ključnih preduslova za podizanje kvaliteta života starije populacije, pokazalo se, jeste sposobnost brzog i adekvatnog prilagođavanje novonastalim uslovima. U konkretnom slučaju, reč je o prilagođavanju na zdravstveno stanje promenjeno do potpune onemoćalosti i/ili prilagođavanju domskim

uslovima života, baš kao što se pre toga radilo o prilagođavanju na promenjeni način života usled odlaska u starosnu penziju. Upravljanje vremenom i zdravstveni status pojedinca, kako pokazuje ovaj rad, dovode se u najdirektniju vezu, što se najbolje vidi na primeru ljudi koji trpe velika ograničenja veza za elementarnu pokretljivost.

Iz svega navedenog, kao jedan od krajnjih zaključaka, nameće se i ocena da uporno izostajanje proučavanja utroška vremena kod starijih pripadnika društva vodi suočavanju sa namanje dva problema. Prvi se odnosi na to da takvo stanje ugrožavajuće za konkretne stare osobe, dok drugi upućuje na naučna ograničenja za razumevanje starosti kao slojevitog sociokulturnog problema.

Literatura:

- Božović, Ratko. 1997. *Iskušenja slobodnog vremena*. Beograd, 1997.
- Darnley, Fred Jr. 1975. Adjustment to Retirement: Integrity or Despair. *The Family Coordinator* 24 (2): 217-226.
- Elwood, Thomsan W. 1972. Odl Age and the Quality of Life. *Health Services Reports* 87 10): 919-931.
- Gagliardi, Cristian, Liana Spazzafumo, Fiorella Marcellini. 2007. The outdoor mobility and leisure activities of older people in five European countries. *Ageing & Society* 27: 683- 700.
- Grandić, Radovan. 2009. Životni stilovi slobodnog vremena mladih Srbije. *Pedagoška stvarnost* LV (5-6): 468-478.
- Just, Peter. 1980. Time and Leisure in the Elaboration of Culture. *Journal of Anthropological Research* 36 (1): 105-115.
- Katz, Stephen. 2000. Busy Bodies: Activity, Aging, and The Management of everyday life. *Journal of Aging Studies* 14 (2): 135-152.
- Kovač, Senka. 2010. Na životnim raskrsnicama: predstave Beograđana o svojoj starosti. *Etnoantropološki problemi* 5(2): 57-74.
- Krstić, Željko. 2010. Sociolog u totalnoj ustanovi. *Sociologija* LII(3): 307-321
- McKenna, Kryss, Kieran Broome and Jackie Liddle. 2007. What older people do: Time use and exploring the link between role participation and life satisfaction in people aged 65 years and over. *Australian Occupational Therapy Journal* 54 (4): 273-284.
- Milosavljević, Ljubica. 2011. Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje kod starijih pripadnika društva. *Antropologija* 11(1): 143-159.
- Mišić, Petar. 2006. "Slobodno vreme - izazov starenje i starosti". U "Zbornik stručnih saopštenja i postera Vrnjačka Banja 9 - 12 maj", ur. Branivoje Timotić, 140-149. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Sumark, Dejan. 2010. *Opšta gerontologija – Antropologija starosti*. Beograd: Socijalna misao.

Tissue, Tomas. 1970. Downward Mobility in Old Age. *Social Problems* 18 (1): 67-77.

Vučkovi, Branislav. 1980. *Savez penzionera SR Srbije: 1946-1979*. Beograd: Republička konferencija Saveza penzionera SR Srbije.

Ljubica Milosavljević

TIME MANAGEMENT AND ITS VALUE AMONG THE ELDERLY DEPENDENT OF EVERYDAY CARE AND SUPPORT FROM OTHERS

The goal of this paper was to attempt a research into how the elderly members of society, dependent of everyday care and support from others, manage their time and how they value it. The key criterion for defining old age was that the interviewee belongs to the pensioner category. Based on their replies, a deepening problem defined as "time paradox" was perceived; this involves the emergence of an excess of time in everyday life, as opposed to the feeling of limitation of human existence. This paradox influenced the occurrence of a phenomenon of excessive free time devoid of any meaning, i.e. *dead time*. The prevalence of the time without meaning lead to the loss of key characteristics of leisure time; thus it ceases to exist among the category included in this survey.

Keywords: Old age, time management, dead time, pastime, addiction.